

University of Groningen

Politici in de periferie

Lucardie, Anthonie

Published in:

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1990

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, A. (1990). Politici in de periferie: een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem. In G. Voerman, & A. Lucardie (editors), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1989* (blz. 126-143). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

POLITICI IN DE PERIFERIE

Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem

A.P.M. Lucardie

1. Inleiding

Bij de vervroegde verkiezingen van 6 september 1989 namen naast de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen nog 17 partijen deel. Slechts één van hen, de Lijst-Janmaat ofwel de Centrum-Democraten, slaagde er in tot de Kamer door te dringen, de rest strandde in het voorportaal.

Waarom zou men aandacht besteden aan deze partijen in de periferie van ons politiek bestel? In de eerste plaats kan men vanuit de periferie een nieuw inzicht krijgen in het systeem, zoals men Nederland beter leert kennen door niet alleen in Den Haag maar ook in Hoogezand en Heerlen rond te kijken. Waarom weten sommige nieuwe partijen in één keer de kiesdrempel te halen en andere na vijf keer nog niet? Zijn er 'onbetaalde rekeningen' die de nieuwkomers aan de gevestigde partijen presenteren? Dragen randpartijen bij tot politieke vernieuwing, ontwikkelen ze nieuwe ideeën of komen ze op voor vergeten belangengroepen?

In de tweede plaats kan men zich afvragen waarom telkens weer nieuwe partijen worden opgericht en sommige randpartijen al meer dan tien jaar bezig zijn, zonder veel kans op een plaats in het parlement. Wat beweegt die politici in de periferie, die soms al hun tijd aan politiek besteden maar - in tegenstelling tot hun collegae aan het Binnenhof - geen invloed en

inkomen daarvoor terug krijgen en er meestal juist geld op toe leggen?

In dit artikel wordt het verschijnsel randpartij vanuit beide invalshoeken gezien, vanuit het politiek systeem en vanuit de persoon die een randpartij leidt. Daartoe wordt gebruik gemaakt van interviews en van schriftelijk materiaal - programma's, pamfletten en krantenknipsels.¹

2. over de drempel van het systeem

In 1989 stonden in Nederland 64 partijen ingeschreven bij de Kiesraad. Slechts 25 daarvan namen aan de Tweede Kamerverkiezingen deel, waarvan 8 al in de Kamer vertegenwoordigd waren. De overige 39 beschikten niet over geld voor een waarborgsom, achtten hun kansen te gering of bestonden slechts op papier.²

Van de 17 randpartijen die wel een waarborgsom stortten, haalde één met 0,9% van de geldige uitgebrachte stemmen een zetel; twee kwamen enigszins in de buurt (met 0,4%), de overige moesten het doen met 0,2% of minder. Had men voor de verkiezingen deze uitkomsten kunnen voorzien? Om die vraag te beantwoorden lijkt het raadzaam eerst die partijen de revue te laten passeren.

2.1 inventarisatie

In alfabetische volgorde deden in 1989 de volgende randpartijen mee:

- Anti Werkloosheidspartij (AWP), opgericht door en voor langdurig werklozen, met als doelstellingen: herverdeling van arbeid, gratis openbaar vervoer, democratisering op staatkundig gebied;
- Bejaarden Centraal (BC), die haar program uitsluitend op het bejaardenbeleid had toegesneden en het aan haar eventuele

afgevaardigden over wou laten over andere onderwerpen een standpunt in te nemen;

- Centrum-Democraten (CD), afgesplitst van de Centrumpartij, evenals die gericht op de Nederlandse identiteit die zij bedreigd achtten door buitenlanders en andere minderheden in eigen land;

- De Groenen (DG), die streefden naar harmonie tussen mens en overige natuur, maar ook naar gelijkwaardigheid en spiritualiteit;

- Grote Alliance Partij (GAP), voor de gewone man, ambtenaar of werkloze, die wordt 'belazerd, bedrogen en bestolen' door 'getikte economen, huichelachtige politici en oorlogszuchtige NAVO-generaals';

- Humanistische Partij (HP), aangesloten bij de Humanistische Internationale, die een nieuwe ideologie verkondigde, gebaseerd op vijf beginselen - de mens staat centraal; actieve geweldloosheid; coöperativisme; anti-discriminatie en vrije keuze;

- Milieu Defensiepartij 2000+ (MDP), die milieubehoud in mondiaal perspectief wilde plaatsen, maar ook 'de terreur van de doctorandus-directeur' in het bedrijf en 'de terreur van de directoir' in het gezin wilde bestrijden, onder andere door een 'cupidopolis' - verzekering tegen echtscheiding - in te voeren;

- Partij Democratisch Socialisten (PDS), gericht op 'solidariteit met onderdrukten en achtergestelden in de Nederlandse multi-culturele samenleving, solidariteit met de toekomstige generaties, solidariteit met de bevolking van de derde wereld';

- Politieke Partij voor Ouderen (PPvO), een middenpartij die de positie van bejaarden en 'jongere ouderen' hoopte te verbeteren;

- Realisten Nederland (RN), opgericht door oud-VVDers die zich bezorgd toonden over normvervaging, vermindering van zorg voor ouderen en zwakkeren en verwaarlozing van de jeugd;

- Socialistiese Arbeiderspartij (SAP), aangesloten bij de Vierde Internationale, die hoopte op een wereldrevolutie om het socialisme te kunnen verwezenlijken volgens de denkbeelden van Trotsky, Marx en Lenin: een planeconomie onder toezicht van

arbeidersraden;

- Socialistische Minderhedenpartij (SMP), die niet alleen gekleurde minderheden maar ook 'mensen zonder titel' wenste te vertegenwoordigen en het bezuinigingsbeleid wilde stoppen;
- Socialistische Partij (SP), voortgekomen uit een groep communisten die de CPN te weinig revolutionair vond en inspiratie putte uit de geschriften van Mao-dze-dong; sinds eind jaren zeventig minder op China gefixeerd, maar nog steeds gericht op een planeconomie met veel inspraak voor de massa;
- Staatskundige Federatie (SF) 'is voor een Hollandse natie', tegen 'vreemden en het wereldsupergrootkapitaal' waaraan de gevestigde partijen ons land overgeven;
- Verbond van Communisten in Nederland (VCN), in 1985 opgericht door communisten die de vernieuwing van de CPN te ver vonden gaan en solidair wilden blijven met de Sovjet-Unie;
- Vooruitstrevende Minderhedenpartij (VMP), wenste etnische minderheden te integreren in een pluriforme samenleving zonder dat zij hun identiteit verliezen;
- Vrouwenpartij (VP), gericht op feminisering van de maatschappij en emancipatie van de vrouw, tegen discriminatie en patriarchaat.

Dit summiere overzicht biedt nog weinig houvast voor voorspellingen van succes. Daartoe is een theorie nodig, die deze veelvormige gegevens structuur geeft. Helaas, uit de (schaarse) literatuur op dit gebied kan men geen theorie over randpartijen destilleren, zelfs geen sluitende typologie, maar hooguit aanzetten daartoe.

In Nederland waagde Niezing een eerste poging in 1963.³ Hij onderscheidde drie 'ideaal-typen': (a) beginselpartij, (b) levensbeschouwelijke partij en (c) belangenpartij. Het derde type heeft in Nederland nooit zo sterk wortel kunnen schieten als het eerste en het tweede, merkte Niezing daarbij op. Zuivere belangenpartijen kwamen na 1945 nauwelijks nog voor; ook een Boerenpartij verkondigde in feite een bepaalde ideologie. Naast die onzuivere belangenpartij namen in 1963 twee levensbeschouwelijke en zes beginselpartijen aan de Tweede Kamerver-

kiezingen deel.

In 1989 leek het aantal - zuivere of onzuivere - belangenpartijen echter toegenomen tot 6: AWP, BC, PPO, SMP, VMP en VP. Bejaarden Centraal is het meest zuiver, omdat zij haar program beperkt tot problemen van bejaarden. De Politieke Partij voor Ouderen ging niet zo ver en nam 'deskundigen' in de hand, vaak uit de opgeheven partij Democratisch Socialisten '70 afkomstig, om haar program uit te werken. Ook de Anti-Werkloosheidspartij trachtte met hulp van 'deskundigen' een breed program te maken, zonder echter van bepaalde dogma's of beginselen uit te gaan. Haar denkbeelden over staatkundige hervormingen doen bijvoorbeeld aan D66 denken, haar campagne voor gratis openbaar vervoer meer aan Groen Links. Van een samenhangende toekomstvisie was hier - in de ogen van deze auteur althans - vooralsnog weinig sprake. Hetzelfde kan gezegd worden van de Socialistische Minderhedenpartij en in mindere mate van de Vooruitstrevende Minderhedenpartij. Laatstgenoemde had wel een beginsel of ideaal, maar nog geen beginselprogram. Haar ideaal vatte de lijsttrekker samen als een multiculturele of pluralistische samenleving, waarin Surinaamse Nederlanders soms spruitjes eten en witte Nederlanders soms roti: een duidelijk beeld, maar nog geen complete ideologie. De enige belangenpartij die wel over een ideologie beschikte was de Vrouwenpartij.

Levensbeschouwelijke randpartijen deden niet meer mee in 1989 - voor Nederland ongebruikelijk! Protestanten hadden blijkbaar voldoende aan GPV, RPF en SGP; het katholieke God Met Ons had wel aan de Europese verkiezingen deel genomen maar wellicht geen reserves (geld, energie) meer overgehouden voor de kamerverkiezingen.

De resterende 11 randpartijen zouden volgens Niezings typologie beginselpartijen moeten zijn. Dat lijkt plausibel voor 8 van de 11. Zo beriepen SP, SAP en VCN zich op Marx en Engels, in mindere mate op Lenin en (in het geval van de SAP) Trotsky, die tamelijk coherente visies op de toekomst hebben ontwikkeld.⁴ Hun ideologieën hebben die samenhang in de loop van vele jaren kunnen bewijzen - al beweren steeds meer critici

dat ze nu niet meer adequaat zijn. Ecologisme en feminisme zijn van recenter datum, derhalve minder uitgekristalliseerd, maar niet minder ideologisch. De Groenen en de Vrouwenpartij, die daar hun inspiratie uit putten, kunnen dus ook beginselpartijen genoemd worden - waarmee de Vrouwenpartij dubbel geassocieerd wordt: een beginsel- en belangenpartij. De Realisten Nederland vallen met hun uitgesproken conservatieve visie duidelijk in de categorie beginselpartijen. Met enig voorbehoud geldt dat ook voor de partij van Janmaat met haar 'centrum-democratische ideologie'.⁵ De Humanistische Partij beschouwde zichzelf als 'de enige partij met een levende ideologie: de humanistische ideologie'.⁶ Zij beschikte over een beginselprogramma dat was vastgesteld door de Humanistische Internationale, waarvan zij deel uitmaakte.⁷ De PDS noemde zich - evenals de Partij van de Arbeid, waar haar oprichter toe behoorde - democratisch socialistisch. Zij ging iets verder dan de PvdA in haar 'afwijzing van een kapitalistische samenleving' en legde meer nadruk op solidariteit met culturele minderheden; een belangenpartij wilde ze echter niet zijn.⁸ Drie partijen zijn moeilijker in te delen. De MDP liet zich inspireren door de 'mondosofie'; dat lijkt echter meer een bewustzijn van mondiale eenheid en solidariteit dan een uitgewerkte ideologie. Men zou deze partij dan ook veeleer idiosyncratisch dan ideologisch kunnen noemen. Dat geldt nog sterker voor de Grote Alliance Partij, die zich niet op een bepaalde wereldbeschouwing baseerde, maar op een soort populisme: welvaart voor het volk, weg met de elite.⁹ De Staatskundige Federatie beschikte evenmin over een beginselprogramma, maar noemde zich zelf anti-socialistisch, toch ook vol bewondering voor het oude socialisme, anti-homo, conservatief-liberaal, geïnspireerd door de Bijbel - en kan dus ook als idiosyncratisch geassocieerd worden.¹⁰

Randpartijen kunnen ook ingedeeld worden met hulp van begrippen die Daalder en Rochon introduceerden. Rochon onderscheidde challengers en mobilizers: eerstgenoemden dagen gevestigde partijen op hun eigen terrein uit en verwijten hen

verkwanseling of verwatering van beginselen; laatstgenoemden trachten kiezers te mobiliseren voor nieuwe strijdpunten of voor een nieuwe ideologische visie op oude problemen.¹¹ Tot de uitdagers rekende hij DS'70, de Nederlandse Middenstandspartij en de Evangelische Volkspartij; tot mobiliseerders de Centruumpartij, D66, het GPV, de Boerenpartij, de PPR en de PSP. Op deze operationalisatie valt wel iets af te dingen - de Boerenpartij kan even goed als de Middenstandspartij als uitdager van de VVD beschouwd worden, bijvoorbeeld - maar dat neemt niet weg dat het onderscheid zinvol kan zijn.¹² Waarschijnlijk zouden in 1989 de volgende randpartijen tot challengers gerekend kunnen worden:

Realisten Nederland (RN), die VVD en CDA een te zwak beleid met betrekking tot criminaliteit, drugs en andere ethisch-regulatieve kwesties verweet; de Partij van Democratische Socialisten (PDS), die vond dat de PvdA geen voeling meer had met de massa; de Socialistische Partij (SP), de Socialistische Arbeiderspartij (SAP) en het Verbond van Communisten in Nederland (VCN), die PvdA, PSP en CPN ervan beschuldigden het socialisme of communisme op marxistisch-leninistische grondslag te verkwanselen.

Het is natuurlijk geen toeval dat de oprichters van deze partijen in de meeste gevallen lid zijn geweest van de partijen die ze nu uitdaagden. Ook de lijsttrekkers van RN, PDS en VCN waren ooit lid van respectievelijk VVD, PDS en CPN.

Mobiliserende partijen waren in 1989 ongetwijfeld de Centrum-Democraten, De Groenen, de Humanistische Partij en de Vrouwenpartij - ook al daagden Groenen en Vrouwenpartij in zekere zin gevestigde partijen uit, met name Groen Links. De belangenpartijen zou Rochon waarschijnlijk eveneens tot de mobilizers rekenen. GAP, MDP en SF zijn moeilijker in te delen; wellicht vallen ze in een derde categorie die Rochon terloops invoert: personal vehicles, partijen rond een sterke persoonlijkheid die geen duidelijke ideologie of belangengroep op het oog hebben - ofwel, in hierboven gebruikte terminologie, 'idiosyncratisch'.

Daalders onderscheid tussen integralistische en oecumenische kleine partijen zou dat van Rochon kunnen aanvullen: sommige challengers handhaven integraal de beginselen van de uitgedaagde partij, andere dagen een gevestigde partij juist uit zich oecumenischer op te stellen.¹³ Daalder stelde zijn inventarisatie van kleine partijen op in 1965, toen het politiek systeem in ons land nog sterk verzuild was. Het is echter de vraag of met name het oecumenische type in een ontzuilde samenleving nog vaak zal voorkomen; in de hier onderzochte populatie zou hooguit de RN als oecumenisch betiteld kunnen worden, omdat zij (conservatieve) christelijke en liberale beginselen combineerde en leden won in liberale en confessionele kringen. SAP, SP en VCN behoorden tot de integralisten; tot op zekere hoogte ook de PDS, al speelden daar andere factoren als de belangen van Surinamers eveneens een grote rol.

2.2 succesvoorwaarden voor randpartijen: hypothesen

Zoals hierboven reeds aangekondigd, blijkt classificatie van randpartijen vaak lastig; theorievorming derhalve ook. Uit de literatuur kan men hooguit een aantal hypothesen afleiden over de succesvoorwaarden voor nieuwe partijen in een meerpartijenstelsel. Daarbij worden hier voorlopig de externe omstandigheden - zoals kiesstelsel, economische en politieke conjunctuur - buiten beschouwing gelaten, omdat die op dit bepaalde tijdstip voor alle randpartijen gelden.

1. Beginselpartijen, die een toekomstvisie of ideologie ontwikkeld hebben met min of meer samenhangende denkbeelden over hoe de maatschappij al dan niet veranderd zou moeten worden, boeken meer succes dan belangenpartijen die zich beperken tot belangenbehartiging voor bepaalde groepen of idiosyncratische partijen (personal vehicles) die vooralsnog weinig samenhang in hun toekomstvisie gebracht hebben.¹⁴ Dit klinkt misschien verrassend in een tijd waarin pragmatisme en no-nonsense denken hoogtij vieren; maar kiezers van kleine partijen willen wellicht juist tegen de tijdgeest in gaan. Voor

zakelijke belangenbehartiging kan men immers al terecht bij de grote partijen - en bovendien bij belangenorganisaties en sociale bewegingen.

Niet elke ideologie kan echter op massale steun rekenen. Harmel en Robertson ontdekten dat in de meeste landen nieuwe partijen in het midden van het ideologische spectrum meer succes hadden dan rechts of links van het midden, terwijl extreem-linkse (communistische of radicaal socialistische) partijen de minste kiezers trokken.¹⁵

2. Partijen die kiezers trachten te mobiliseren voor een door de gevestigde partijen verwaarloosd strijdpunt of belang (mobilizers), hebben op korte termijn minder, maar op lange termijn meer kans op electoraal succes dan randpartijen die gevestigde partijen op eigen terrein uitdagen (challengers).

3. Partijen met een bekende en charismatische leider hebben meer kans op succes dan partijen zonder bekende of charismatische leiders.¹⁶

Van de 17 randpartijen beschikte alleen de partij van Janmaat over een landelijk alom bekende lijsttrekker. Het voormalig Kamerlid mocht omstreden zijn en in de media weinig waardering genieten, bekend was hij zeker. Van de overigen konden alleen De Groenen nog landelijke bekendheid voor hun lijsttrekker opeisen: Roel van Duyn had als Provo, Kabouter en PPR-wethouder in Amsterdam regelmatig de media bereikt. De lijsttrekkers van RN, SP en VCN genoten nog wel plaatselijke faam als raads- of statenlid. Wormer (PDS) had begin jaren tachtig bekendheid gekregen door zijn rol in het verzet van Surinamers in Nederland tegen het bewind van Bouterse.

De overige lijsttrekkers zijn misschien ook wel eens in pers of omroep genoemd, maar niet zo veelvuldig dat hun naam onmiddellijk herkenning oproep. Sommigen zijn weliswaar actief geweest in bepaalde organisaties - bejaardenbond (Pullens), UNICEF (Gouweloos) - maar konden daar vermoedelijk toch geen blijvende bekendheid aan ontleen.

4. Partijen met veel resources, dat wil zeggen: geld, publiciteit, leden of andere middelen hebben meer kans op succes dan arme partijen zonder veel middelen.

Over ledentallen zijn zelden zeer betrouwbare gegevens beschikbaar. Sommige partijen schenen meer leden dan kiezers te hebben. (Zie Tabel I). Helaas is nog minder bekend over de financiën van randpartijen. Waarschijnlijk stond alleen de SP financieel sterk met een verkiezingsfonds van f 700.000.¹⁷ De Groenen besteedden ongeveer f 80.000 aan verkiezingsactiviteiten.¹⁸ Aanwezigheid van financiële en publicitaire middelen zou men bij gebrek aan directe gegevens kunnen afleiden uit het aantal kieskringen waarin de partij deelnam: ten eerste kost elke kieskring geld, in de vorm van een waarborgsom; ten tweede brengt deelname in alle kieskringen publiciteit via door de overheid beschikbaar gestelde zendtijd op radio en televisie met zich mee. Randpartijen die niet in alle districten kandidaten stellen, moeten dus relatief arm zijn.

5. Partijen met een duidelijke doelgroep en/of banden met een sociale belangenorganisatie hebben meer kans op succes dan partijen zonder duidelijke achterban.¹⁹

De belangenpartijen AWP, BC, PPO, SMP en VMP hadden een duidelijke doelgroep voor ogen: langdurig werklozen, bejaarden, etnische minderheden. De Vrouwenpartij richtte zich uiteraard - zij het niet uitsluitend - op vrouwen. Iets vager waren de doelgroepen van de marxistische partijen SAP, SP en VCN: het proletariaat, althans dat (overgrote) deel van de bevolking dat niet tot de heersende en bezittende klasse behoort. De PDS richtte zich op de 'massa', maar specifiek ook op de Surinaamse Nederlanders. CD en misschien ook de SF spraken witte Nederlanders aan - maar kun je ruim 90% van de bevolking nog een doelgroep noemen?

2.3 evaluatie van de hypothesen

Operationalisatie van de hypothesen leverde soms problemen op, vanwege gebrek aan nauwkeurige en betrouwbare gegevens.

Dit onderzoek heeft dan ook nog een verkennend karakter. De uitkomsten, samengevat in Tabellen 1 en 2, dienen derhalve met enige reserve gezien te worden. Voor statistische toetsing van de hypothesen is het aantal gevallen eigenlijk te klein. Daar staat tegenover dat niet een steekproef, maar een hele populatie onderzocht werd.

Derhalve wordt hier volstaan met vergelijking van de gemiddelde verkiezingsuitkomsten (de afhankelijke variabele) van de verschillende categorieën randpartijen (onafhankelijke variabelen) die hierboven werden geïntroduceerd. De uitkomsten behoren, zoals hierboven al gezegd, met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

De eerste hypothese krijgt enige steun van de data. Beginsel-partijen

met een herkenbare ideologie deden het over het algemeen inderdaad beter dan belangenpartijen of idiosyncratische partijen: gemiddeld wonnen zij 20.249 respectievelijk 4.436 en 78 stemmen. Niettemin haalde Bejaarden Centraal, de belangenpartij die als enige bewust afzag van ideologische homogeniteit, meer stemmen dan ideologisch homogene partijen als SAP, PDS en HP.

De aanwezigheid van een herkenbare ideologie is voor de kiezers waarschijnlijk minder belangrijk dan de inhoud van die ideologie. Mogelijk is de ideologische ruimte in Nederland links van Groen Links en rechts van de VVD te klein geworden om nieuwe partijen een zetel

Tabel 1. Leden en kiezers van randpartijen

Partij	Ledental	Kiezers	Kiezers per kies- kring (gemiddeld)
AWP	600	2171	114
BC	400	7884	657
CD	?	81427	4286
DG	350	31312	1648
GAP	450	54	54
HP	4000	326	163
MDP	30	148	148
PDS	350	452	113
PPO	1250	2160	360
RN	350	6047	318
SAP	600	4297	226
SF	21	31	31
SMP	1	329	55
SP	15000	38870	2046
VCN	1000	7380	388
VMP	500	1942	102
VP	400	12129	638

Bronnen: Staatscourant, 2 oktober 1989, Supplement
Opgave ledentallen door partijen zelf, vaak onder voorbehoud

te bieden. Veel nieuwe partijen zoeken dan ook ruimte in het midden of noemen zich 'noch rechts noch links'. De meeste kiezers lijken toch in links-rechts termen te denken, maar hebben dan wel moeite met bijvoorbeeld Centrum-Democraten of Centrumpartij, die ondanks hun naam door wetenschappelijke en journalistieke waarnemers meestal extreem-rechts worden genoemd.²⁰ Janmaat heeft wellicht mede aan die verwarring zijn zetel te danken.

De tweede hypothese, ontleend aan Rochon, moet gedeeltelijk

worden verworpen: uitdagende partijen kregen op korte termijn (bij een eerste poging) gemiddeld niet meer stemmen dan mobiliserende partijen: 3.250 respectievelijk 4.889. Op langere termijn (bij herhaalde pogingen) deden mobilizers het echter beduidend beter dan challengers. Veel mobiliserende partijen waagden waarschijnlijk geen tweede of derde poging, maar diegenen onder hen die dat wel deden ontvingen gemiddeld 28.809 stemmen, uitdagende partijen op herhaling echter 16.8-49. De meest succesvolle randpartij, de Centrum-Democraten, behoorde tot het Tabel 2. Succesvoorwaarden voor randpartijen

Partij	Type	Ideo- logie	Leider bekend	Doel- groep	Poging men	Stem men
AWP	M	-	-	+	1.5*	2171
BC	M	-	-	+	1	7884
CD	M	+	+	-	3**	81427
DG	M	+	+	-	2	31312
GAP	I	-	-	-	1	54
HP	M	+	-	-	2	326
MDP	I	0	-	-	1	148
PDS	C	+	0	0	1	452
PPO	M	-	-	+	1	2160
RN	C	+	0	-	1	6047
SAP	C	+	-	0	4	4297
SF	I	0	-	-	1	31
SP	C	+	0	0	5	38870
SMP	M	-	-	+	1	329
VCN	C	+	0	0	2	7380
VMP	M	0	-	+	1	1942
VP	M	+	-	+	1	12129

Toelichting op tabel 2:

+	=	kenmerk aanwezig
0	=	kenmerk gedeeltelijk aanwezig
-	=	kenmerk afwezig
?	=	gegevens ontbreken
M	=	Mobiliserende partij
C	=	Uitdagende partij
I	=	Idiosyncratische partij
*	AWP-lijsttrekker Wissink voerde in 1986 de Lijst-Wissink aan	
**	Janmaat was in 1981 en 1982 lijsttrekker van de Centrapartij, in 1986 en 1989 van de Centrum-Democraten.	

mobiliserende type. Voor beide typen leek de kans op succes bij een herhaalde poging dus groter!²¹

Idiosyncratische partijen (personal vehicles in Rochon's typologie) deden allemaal voor de eerste keer mee - en wellicht ook voor de laatste keer, gezien hun magere resultaten.

Bij de mobiliserende partijen speelt natuurlijk het doel waarvoor gemobiliseerd wordt, een belangrijke rol. Mobilisatie van belangengroepen blijkt doorgaans weinig vruchtbaar voor een politieke partij in Nederland, zoals Niezing al opgemerkt had.²² Mobilisatie van autochtone Nederlanders tegen immigranten werkte blijkbaar wel - in 1989 evenals in 1982. De partij van Janmaat hoefde daarbij nauwelijks concurrentie te vrezen - alleen van de Staatkundige Federatie wellicht, maar

die deed uitsluitend in Den Haag van zich horen. De Groenen en de Vrouwenpartij daarentegen ondervonden bij hun mobilisatiestreven voor milieu respectievelijk feminisering wel concurrentie van andere partijen, met name van Groen Links.

De derde hypothese blijkt het meest plausibel van alle. Randpartijen met een min of meer bekende lijsttrekker trokken gemiddeld 27.581 stemmen, zonder een dergelijke lijsttrekker slechts 2.861. Dit zal wel niemand verbazen: politiek wordt immers sterk gepersonaliseerd, vooral na de opkomst van de televisie - maar ook vaak daarvoor al.

De vierde hypothese lijkt eveneens in overeenstemming met de data: leden- en stemmental hangen inderdaad samen.²³ Ook deze uitkomst is niet verrassend. Opvallend zijn veeleer de uitzonderingen: DG en VP, die met weinig leden relatief veel kiezers trokken; en GAP en HP, die meer kiezers dan leden telden (althans volgens eigen opgaven).²⁴

Partijen die niet in alle kieskringen meededen haalden als verwacht gemiddeld minder stemmen dan randpartijen die dat wel deden, niet alleen over het hele land maar ook (gemiddeld) in de kieskringen waarin ze op het stembiljet vermeld stonden: 198 respectievelijk 1.085 stemmen per kieskring. Het verband lijkt echter vrij zwak.²⁵

Op de achtergrond speelt wellicht de factor ideologie een rol. Alle ideologische partijen deden in alle kieskringen mee en beschikten dus blijkbaar in elk geval over voldoende leden en gelden om daarvoor de vereiste handtekeningen en waarborgsommen te vergaren. Wellicht draagt ideologie bij tot ledenaanwas en indirect tot een gevulde partijkas.

De betekenis van die leden en die partijkas moet echter niet overschat worden. De SP, met een budget van zeven ton en circa 15.000 leden eigenlijk een middelgrote partij, haalde (ruim) 0.4% van de stemmen; De Groenen, met amper 500 leden en ongeveer f 80.000 te besteden echt een kleine partij, kregen (krap) 0.4%. Zelfs in de politiek maakt geld niet altijd gelukkig.

De vijfde hypothese kan zonder meer verworpen worden. De meest succesvolle randpartijen hadden geen duidelijke doelgroep. Van de partijen die wel een doelgroep aangaven, won alleen de Vrouwenpartij meer dan 10.000 stemmen; BC kwam tenminste boven de 5.000, de rest bleef daar onder. Het gemiddelde stemmental van een partij zonder doelgroep was 17.049, met doelgroep 4.436; twijfelgevallen (PDS, SAP, SP en VCN) haalden gemiddeld 12.750 stemmen. Vooral de resultaten van de minderhedenpartijen en de AWP vallen tegen. Daar hun doelgroepen weinig belang bij de status-quo lijken te hebben - werklozen en etnische minderheden behoren immers bepaald niet tot de maatschappelijk meest bevoorrechte groepen - had men kunnen verwachten dat zij een nieuwe partij het voordeel van de twijfel zouden gunnen. Juist die groepen onderaan de maatschappelijke ladder blijken echter moeilijk te mobiliseren. Velen van hen gingen waarschijnlijk niet naar de stembus; anderen stemden wellicht op PvdA of Groen Links, die hun belangen ook hoog in het vaandel voerden.

Overigens konden noch de belangenpartijen noch de andere randpartijen op de uitgesproken steun van grote belangenorganisaties rekenen. De vrouwenbeweging verleende geen massale steun aan de Vrouwenpartij, de milieubeweging evenmin aan de Groenen. De ouderenbonden moesten weinig hebben van BC en PPO. De stelling van Leijenaar en Van de Velde, dat een vrouwenpartij pas kans van slagen heeft met steun van reeds bestaande vrouwenorganisaties, wordt in dit onderzoek dan ook niet weerlegd.²⁶

Extrapolatie van de uitkomsten van dit verkennende onderzoek van 1989 lijkt niet zonder meer verantwoord. Onder het bekende ceteris paribus voorbehoud zou men niettemin enige conclusies kunnen trekken. Om een zetel in de Tweede Kamer te winnen moet een nieuwe partij volgens de uitkomsten van dit onderzoek in de eerste plaats een bekende lijsttrekker zoeken; vervolgens een project (issue, strijdpunt) waarmee zij kiezers mobiliseert zonder direct met gevestigde partijen te concurreren; daarbij liefst een samenhangende maar niet te radicale

toekomstvisie ontwikkelen en voldoende middelen (geld, leden) verzamelen om tenminste overal in het land aan verkiezingen mee te kunnen doen. Ze hoeft zich daarbij niet op een duidelijke doelgroep te richten. Ze moet in elk geval niet idiosyncratisch optreden als personal vehicle voor een originele persoonlijkheid - dat type randpartij blijkt doorgaans een eendagsvlieg te zijn.

Echter, zelfs indien al deze voorwaarden vervuld zijn is de kans op succes nog beperkt, zeker bij een eerste poging, maar ook bij een tweede of derde. Nieuwe partijen zijn immers nauwelijks 'masters of their own destiny'.²⁷ Hun succes vloeit vaker voort uit de tekortkomingen van gevestigde partijen en uit de politieke conjunctuur - bijvoorbeeld de ontzuilingscrisis in Nederland eind jaren zestig en begin jaren zeventig - dan uit eigen inspanning.

3. de functie van randpartijen

Randpartijen kunnen, volgens de literatuur, verschillende functies uitoefenen: 'onbetaalde rekeningen' aan gevestigde partijen aanbieden, door hen verwaarloosde belangen behartigen of hen aan hun beginselen herinneren; nieuwe ideeën ontwikkelen of als extra uitlaatklep voor frustraties dienen.²⁸

Empirisch onderzoek hierover is schaars - en moeilijk uit te voeren. Hier worden dan ook slechts enkele indrukken weergegeven.

Uit de interviews bleek dat veel leiders van randpartijen inderdaad de gevestigde partijen verweten, beginselen en belangen van hun achterban te verkwanselen. Dit geldt niet alleen voor de uitdagende partijen SAP, SP, VCN, PDS en RN, die Groen Links en de PvdA respectievelijk VVD en CDA met hun eigen beginselen confronteerden; maar ook voor mobiliserende belangenpartijen, die de gevestigde partijen verweten werklozen, bejaarden en etnische minderheden te verwaarlozen. De Humanistische Partij stelde dat alle grote partijen van het volk ver-

vreemd zijn.

De Centrum-Democraten beweerden dat ook, maar dan vooral met betrekking tot het immigratie- en minderhedenbeleid. De gevestigde partijen zouden daar de belangen van de gewone, geboren Nederlanders achter stellen bij die van immigranten.

Hebben randpartijen met deze beweringen enige invloed uitgeoefend tijdens de verkiezingscampagne? Het milieu speelde een grote rol, maar het is de vraag of dit aan de inspanning van De Groenen te danken is. Het socialisme kreeg eigenlijk nooit veel aandacht, ondanks de activiteiten van SP, VCN en SAP. Over normvervaging en feminisering werd wel eens gesproken, maar zelden met het oog op RN of Vrouwenpartij. Het immigratiebeleid stond evenmin vaak ter discussie - maar toen dat wel gebeurde, werd dat inderdaad aan CD geweten. Een opmerking van CDA-lijsttrekker Lubbers, dat de werkloosheid niet verder gedaald was tengevolge van de komst van buitenlanders, zou er volgens de Utrechtse hoogleraar Bovenkerk op wijzen dat 'het CDA hier een issue van Janmaats Centrum-democraten had overgenomen'.²⁹ Sartori zou hier waarschijnlijk van 'blackmail potential' spreken.³⁰

Over het algemeen lijkt de invloed van randpartijen in 1989 vrij gering te zijn geweest. Ze hebben nauwelijks nieuwe ideeën of strijdpunten in discussie gebracht. Misschien hebben ze wel een uitlaatklep geboden voor frustraties van hun leden - 'we zitten tenminste niet meer achter de geraniums' zei één van de oprichters van de Anti-Werkloosheidspartij. Aan de andere kant leidden hun slechte verkiezingsresultaten ongetwijfeld tot nieuwe frustraties. De volgende vraag rijst dan ook: waarom gaan zoveel perifere politici toch door, en komen er telkens weer nieuwe randpartijen bij, als blijkt dat hun invloed doorgaans nagenoeg te verwaarlozen is?

4. de subjectieve kant van de randpartij

De kosten van oprichting van een randpartij en deelname aan Tweede Kamerverkiezingen zijn niet gering, zowel materieel

als psychisch. Lijsttrekkers van randpartijen moeten veel alleen doen: kiezers toespreken, een verkiezingsprogram ontwerpen, folders maken en uitdelen, advertenties opstellen, radio- en televisieprogramma's maken en vaak ook nog een partijorganisatie opbouwen. Niet zelden zijn ze daar dag en nacht mee bezig, met verwaarlozing van andere werkzaamheden en privé-leven.

Wat voor baten krijgen ze daarvoor? Slechts één van de 17 won een kamerzetel - wellicht voldoende compensatie voor de gemaakte kosten. Van de rest waren er 7 optimistisch over hun kansen, en mede daardoor gemotiveerd. Meer dan de helft van de lijsttrekkers verwachtte geen zetel - maar wat voor baten dan wel?

In de interviews werden de lijsttrekkers zowel direct als indirect gepolst over hun beweegredenen. Een enkeling gaf onomwonden - en optimistisch - toe: 'ik wil aan de top komen'. Tenminste 8 respondenten noemden echter altruïstische en idealistische motieven: 'iets voor de rest van de mensheid betekenen', 'werken aan een menselijker wereld', 'het mag niet aan mij liggen als het slecht gaat', 'verantwoordelijkheidsgevoel, geïnspireerd door de Bijbel', 'mensen zien lachen, de zon zien opgaan'. Daarnaast speelden nog andere immateriële beweegredenen een rol: 'knokken, een uitdaging aannemen', 'samenwerking in de partij', 'een visie op de wereld ontwikkelen', 'niet alleen kankeren, zelf wat doen', 'niet achter de geraniums blijven zitten' en 'als mens erkend worden'. Politiek kan dus - zelfs in de periferie van het systeem - tot zelfontplooiing of zelfverwezenlijking bijdragen.

Participatie in een randpartij kan ook, zoals al eerder opgemerkt, een uitlaatklep voor frustraties bieden. Was dit ook het geval bij de geïnterviewde lijsttrekkers? De interviewer heeft te weinig psychologische kennis en ervaring om hier stellige uitspraken over te doen. In vier gevallen bleek in elk geval sprake van persoonlijke frustraties in de politieke sfeer: respondenten die zich in een gevestigde partij gepasseerd hadden gevoeld bij een kandidaatstellingsprocedure en vervolgens die partij de rug toe hadden gekeerd. Met name bij de oprichters

van Surinaamse achtergrond - Kartaram, Mahabier en Wormer - speelde dit een rol, als de druppel die de emmer van onbehagen met de betrokken partij deed overlopen. Zouden onze grote partijen hun gekleurde leden ondanks fraaie intentieverklaringen toch te weinig kansen bieden? Of waren de verwachtingen van de respondenten te hoog gespannen?

In een zestal gevallen kan maatschappelijke frustratie tengevolge van werkloosheid (door ontslag of pensionering) tot politiek activisme hebben bijgedragen. Tussen aanwezigheid van (politieke of maatschappelijke) frustraties en (optimistische of pessimistische) verwachtingen voor de eigen toekomst bleek geen duidelijk verband waar te nemen.

Tenslotte zou men van ideologische of morele frustratie kunnen spreken bij perifere politici die een gevestigde partij hebben verlaten uit onvrede met de wijze waarop die partij haar idealen gestalte gaf. Zo waren de leiders van VCN, De Groenen en de Vrouwenpartij ontevreden over Groen Links - te weinig links, te weinig groen, te weinig feministisch. Visser (VCN) had de CPN verlaten, Van Duijn (DG) en Kuipers (VP) de PPR. Gouweloos (MDP) miste sociale bewogenheid bij D66, Pullens (BC) aandacht voor bejaarden bij het CDA.

Persoonlijke en maatschappelijke frustraties kwamen vaak voor bij lijstaanvoerders van belangenpartijen - behalve bij de Vrouwenpartij, maar die was dan ook geen zuivere belangenpartij; ideologische of morele frustratie meer bij leiders van beginselpartijen. Bij Marijnissen (SP) en Lindelauff (SAP) viel weinig te merken van enige frustratie. Van Janmaat kan dat niet zonder meer gezegd worden.³¹

5. de rationaliteit van een randpartij

Moet men uit het voorgaande concluderen dat lijsttrekkers van randpartijen over het algemeen gefrustreerde, wereldvreemde individuen zijn die kosten en baten volslagen irrationeel afwegen?

Dit is het beeld dat buitenstaanders toch al vaak hebben van deze perifere politici: waarom gaan ze niet vissen, voetballen of

computers verkopen in plaats van hun politieke opvattingen te venten? Hun gedrag lijkt inderdaad irrationeel indien men uitsluitend doelgericht, instrumenteel handelen rationeel vindt: wat Weber 'zweckrational' noemde. Weber onderscheidde echter ook 'wertrational' handelen, gemotiveerd door ethische, religieuze of esthetische waarden en niet op succes gericht, van irrationeel, driftmatig of affectief gedrag. Anderen spreken hier van instrumentele naast substantiële rationaliteit.³²

In deze betekenis is het leiden van randpartijen ook rationeel. Wanneer men actieve politieke participatie als essentiële waarde in een democratisch bestel ziet, is het gedrag van de perifere politici rationeler dan dat van die burgers die hun participatie beperken tot de obligate gang naar het stembokje en hoogstens af en toe een verveelde blik op 'Den Haag Vandaag' werpen. Bovendien verruimen de randpartijen de keuzemogelijkheden voor de kiezer, wat ook de substantiële rationaliteit van het democratisch bestel vergroot. Zo irrationeel zijn de politici in de periferie dus eigenlijk niet.

noten

1. Van de 17 randpartijen die aan de verkiezingen deelnamen weigerden alleen de Centrum-Democraten een vraaggesprek; de lijsttrekker van de Staatskundige Federatie weigerde niet maar kon geen tijd vrijmaken; ook vanwege tijdgebrek vonden twee interviews pas na de verkiezingen van september plaats, de overige 13 in de maand augustus. De interviews duurden één à twee uur en waren weinig gestructureerd. Daarnaast werd bij De Groenen ook informatie verkregen via participerende observatie: de auteur is namelijk lid van deze randpartij.

Geïnterviewd werden: K. Blokker (PPO), J.A. Geiger (GAP), J. Gouweloos (MDP), mr. J. Jensema-Vos (RN), drs. A.R. Kartaram, dr. B.E. Kuiper (DG), H.E.W. Lindelauff (SAP), Ch. Mahabier (SMP), J.G.C.A. Marijnissen (SP), W. Kuipers (VP), H.W. Pullens en H. Haffert (lijsttrekker resp. voorzitter BC), M. Siegelschmidt (HP), R. Visser (VCN), A.A. Wissink (AWP), R.G. Wormer (PDS). Op drie na waren alle respondenten

lijsttrekker van hun partij (en vaak ook voorzitter); dr. B.E. Kuiper stond nummer 2, maar was in 1984 lijsttrekker van de Europese Groenen; mevrouw Kuipers was voorzitter van de Vrouwenpartij en stond 10 op de kandidatenlijst. Deze partij kende echter niet één lijstaanvoerder maar een collectief leiderschap.

2. Een enquête onder deze partijen in juni 1989 leverde niet veel gegevens op: slechts 8 partijen stuurden het formulier ingevuld terug; 2 namen niet deel om financiële redenen, 1 vreesde verspilling van stemmen, 1 vond deelname irrelevant, 1 verschillende omstandigheden, 3 gaven geen antwoord of sloten deelname nog niet uit.

3. J. Niezing, 'De kleine partij - enkele hypothesen', *Sociologische Gids*, 10 (1963) 264-272; hierop volgde commentaar van J. Hippe en repliek van Niezing, die echter meer empirische dan theoretische aspecten betroffen.

4. Over de SP zie: G. Voerman, 'De "Rode Jehova's": een geschiedenis van de Socialistische Partij', *Jaarboek 1986 DNPP*, Groningen, 1987: 124-150.

5. Het wetenschappelijk bureau van de partij heette dan ook 'Stichting Wetenschappelijke Onderbouwing Centrumdemocratische Ideologie'. De directeur daarvan, dr. W.J. Bruyn, ziet de ideologische basis van Centrumpartij en Centrumdemocraten in het 'nationaliteitsprincipe' (W.J. Bruyn, *Immigratiebeleid als landverraad: een toelichting op een politieke keuze*, Den Haag, 1989, 11, 48). Brants en Hogendoorn noemen de ideologie van de Centrumpartij nationalistisch, 'reactionair en doortrokken van een (potentieel) neo-fascistisch denken' (K. Brants en W. Hogendoorn, *Van vreemde smetten vrij: opkomst van de Centrumpartij*, Bussum: De Haan, 1983, 132).

6. Verkiezingsfolder in Collectie Verkiezingsprogramma's DNPP 1989.

7. Zie: *Humanistische Internationale: documenten*, s.l., 1989, 5-20; op het eerste gezicht lijkt dit beginselprogramma een existentieel-filosofisch geformuleerde uiting van sociaal-liberalisme; voor een kritische kijk op de HP zie Menno Bosma, 'Waar hebben we de kreten van de Humanistische Partij toch meer

- gehoord?', De Tijd, (1985) 14 juni, 18-20.
8. Verkiezingsprogramma van de Partij Democratisch Socialisten, Beginselverklaring, Collectie Verkiezingsprogramma's DNPP 1989.
 9. Pamflet GAP, in Collectie Verkiezingsmateriaal DNPP 1989.
 10. SF Periodiek, s.a., Collectie Los Materiaal DNPP.
 11. Aldus: Thomas Rochon, 'Mobilizers and Challengers: Toward a Theory of New Party Success', International Political Science Review, 6 (1985), 4 (oktober), 419-439.
 12. Paul Lucardie, 'Fragments from The Pillars: Small Parties in The Netherlands', in: Ferdinand Müller-Rommel en Geoffrey Pridham (red), Small Parties in Western Europe, Londen: Sage, te verschijnen in 1990.
 13. H. Daalder, 'De kleine politieke partijen - een voorlopige poging tot inventarisatie', Acta Politica, 1 (1965/66), 172-196.
 14. Zie hierover A.P.M. Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen', in: Jaarboek 1985 DNPP, (Groningen, 1986) 68-93.
 15. R. Harmel en J.D. Robertson, 'Formation and Success of New Parties: a Cross-National Analysis', International Political Science Review, 6 (1985), 4: 501-523.
 16. Ch. Hauss en D. Rayside, 'The Development of New Parties in Western Democracies since 1945', in: L. Maisel en J. Cooper (red), Political Parties, Development and Decay, Beverly Hills: Sage, 1978, 31-57.
 17. NRC Handelsblad 22 augustus 1989
 18. Ledenbrief van 15 november 1989
 19. K. von Beyme, Parteien in westlichen Demokratien, München: Piper, 1982, 38.
 20. Zie R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goei, 'Links en rechts in de Nederlandse politiek', in J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk (red), De Nederlandse kiezer '86 (Amsterdam, 1987) 60-69. Over de Centrumpartij voorts: Brants en Hogendoorn, op.cit., 127-132; J. van Donselaar en C. van Praag, Stemmen op de Centrumpartij: de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland, Leiden: 1983, 35-37, 71-74, 98-106.

21. Dit verband tussen stemmental en aantal electorale pogingen kan ook worden aangetoond met correlatie-coëfficiënten; $r=0.75$ voor de uitdagers en $r=0.95$ voor de mobiliserende partijen. Deze coëfficiënt r is minimaal 0 (geen enkel verband) en maximaal 1 (totale samenhang of identiteit). Bij kleine aantallen ($n=5$ en $n=9$) past ook bij deze hoge coëfficiënten echter enig voorbehoud.

22. In het verleden zijn enkele uitzonderingen te vinden: in 1918 haalden verschillende belangenpartijen een zetel, maar alleen de Plattelandersbond wist tot 1937 die zetel te behouden; na 1945 slaagden de Boerenpartij en de Nederlandse Middenstandspartij er in de Kamer binnen te komen (in 1963 resp. 1971), maar niet zonder ideologische bagage. De Boerenpartij noemde zichzelf een beginselpartij op christelijke grondslag en veranderde uiteindelijk haar naam in 'Rechtse Volkspartij', alvorens (in 1982) van het politiek toneel te verdwijnen. de Middenstandspartij was wat vager over haar beginselen, maar zette zich ook duidelijk af tegen het socialisme; zij verdween reeds in 1972 uit de Kamer (zie ook Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen', Jaarboek 1985 DNPP, Groningen: 1986, 68-93).

23. De correlatie-coëfficiënt r bedraagt hier 0.68, het aantal gevallen 16.

24. De lijsttrekker van de HP maakte overigens bij die opgave wel een voorbehoud: veel leden gaven zich op en lieten daarna nooit meer iets horen, de actieve kern was vrij klein. Dat gebeurt bij meer partijen, maar meestal niet in die extreme mate.

25. $R=0.43$

26. M.H. Leijenaar en H. van de Velde, 'Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen', *Acta Politica*, 24 (1989) nr. 1, blz. 3-29, i.h.b. blz. 26.

27. Hauss en Rayside, a.w. blz. 50

28. J. Niezing, op. cit., 264-272; H. Herzog, 'Minor Parties: The Relevancy Perspective', *Comparative Politics*, 19 (1987) 3, blz. 317-329; H-G. Jaschke, 'Splitterparteien: Indikatoren für unzufriedene Minderheiten', in: P. Haungs en E. Jesse (red),

- Parteien in der Krise, Keulen: Verlag Wissenschaft und Politik, 1987, 221-225; F. Smallwood, *The Other Candidates: Third Parties in Presidential Elections*, Hanover (N.H.): University Press of New England, 1983, 13-27; P. Lucardie, 'Fragments from the Pillars: Small Parties in The Netherlands', in: F. Müller-Rommel en G. Pridham (red), *Small Parties in Western Europe*, Londen: Sage, te verschijnen in 1990.
29. F. Bovenkerk, antropoloog en hoogleraar criminologie, in een ingezonden brief in *De Volkskrant*, 21 september 1989.
30. G. Sartori, *Parties and party systems*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976, blz. 123.
31. De lijsttrekker van de CD weigerde als enige een interview, zodat over hem geen gegevens uit eerste hand beschikbaar zijn; voor een biografisch overzicht zie Brants en Hogendoorn, op. cit., 20-21.
32. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriss der verstehenden Soziologie*, Tübingen: Mohr, 1976 (vijfde druk, onder redactie van J. Winckelmann), 12.